

MEDVE Zoltán

J. J. Strossmayer Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Eszék, Horvátország
zmedve@ffos.hr

KÖZÉP-EURÓPÁRÓL ÉS IRODALMAINAK FORDÍTHATÓSÁGÁRÓL

O Srednjoj Evropi i prevodivosti njenih književnosti

On Central Europe and the Translatability of its Literatures

A tanulmány Közép-Európa fogalmát, valamint irodalmainak fordítási lehetőségeit vizsgálja, kiemelve a két kutatási terület elméleti megközelítésének hasonlóságát, illetve Közép-Európa irodalmi esetében azok fordításainak jellemzőit a Közép-Európáról szóló diskurzusok tükrében. Míg Közép-Európa létéről (vagy nem létéről) csak teoretikus szövegek alapján beszélhetünk, irodalmainak fordítását gyakorlati oldalról indokolt megközelíteni. Jelen írás második része – mintegy bevezetőként egy részletes elemzéshez – megmarad a gyakorlatból absztrahált, s egyben a gyakorlatot visszaigazoló teoretikus szinten. A közép-európai irodalmak fordításait illető – s a Közép-Európa-diskurzusokban impliciten vagy expliciten megfogalmazottakból is adódó – speciális igényeket felmutató elméleti háttérrel vizsgálja, elsősorban Walter Benjamin *A fordító feladata* című tanulmány-esszéje cseréphasolatának továbbgondolása segítségével.

Kulcsszavak: Közép-Európa-diskurzusok, fordításelmélet, közép-európai irodalmak fordításai, Walter Benjamin

A Közép-Európával kapcsolatos alapkérdés, a műfordításéhoz hasonlóan, alapvetően ontológiai jellegű: az egyik Közép-Európa létére, a másik a fordítás lehetőségességre vagy lehetetlenségére kérdez rá: létezik-e Közép-Európa, vagy csak semmitmondó absztrakció; lehetséges, vagy eleve kudarcra ítélt vállalkozás-e a műfordítás, esetleg – ahogy azt Szegedy-Maszák kérdi – csak az idézés egy sajátos esete. A Közép-Európa fogalmához való közelítés kiindulópontja döntően teoretikus, a fordításé empirikus. Mindkét esetben a könyvtárakat

megtöltő munkák száma azt mutatja, hogy Közép-Európa – legalábbis teoretikus szinten – létezik, éppúgy, mint a műfordítás a gyakorlatban. A „kicsiben a nagy” – reményeink szerint ez esetben helytálló – elvét véve alapul a világirodalom vs./és nemzeti irodalom kérdésénél egy alacsonyabb szinten elhelyezkedő problémakört igyekeznek a jelen írás körbejárni, s néhány lehetséges analógiát felmutatni a közép-európai és világirodalom, valamint a közép-európai – mindekelőtt a kortárs horvát és magyar – irodalmak és a világirodalmat létrehozni segítő fordítás közelebbi szemrevételezése segítségével. Közép-Európa esetében az egyéni tapasztalatok mentális, szellemi jellege a domináns, a fordítást vizsgálva pedig csak konkrétumokból tudunk kiindulni, amelyek a háttérben meghúzódó fordítási folyamatok elméleteinek alapjait adják, s ezeket alakítgatják egy viszonylag jól behatárolható körön belül.¹

Közép-Európáról...

A közép-európai térségről két diskurzussal találkozhatunk: közös alapjuk a történelmi-politikai kiindulópont, ugyanakkor a kérdés személyes, individuális megközelítése.² Az első diskurzus elsősorban a Monarchiával kapcsolatos nézeteket tartalmazza, a második lényegében mind a mai napig tart. A Monarchia-diskurzus döntő többségében indirekt szövegekből ismerhető: szépirodalmi alkotásokban, retrospektív történelmi, illetve kultúrtörténeti tanulmányokban és esszéisztikus szövegekben jelenik meg. Az úgynevezett Monarchia-diskurzus paradigmatis példaként elég talán csak két karakterisztikus – más-más perspektívából és a történelmi-politikai hierarchia által másként meghatározott, egymással szöges ellentétben álló, és az úgynevezett második diskurzust is részben megelőlegező – irodalmi nézőpontra hivatkozni: a horvát Miroslav Krležára és kortársára, az osztrák Heimito von Dodererére. A *fin de siècle* után az Osztrák–Magyar Monarchia félmúlt időszakáról szóló irodalmi alkotások többsége – ahogy arra Lőkös István is felhívja a figyelmet Ivo Andrić, Robert Musil, Joseph Roth, Franz Werfel és Jaroslav Hašek Monarchia-regényeivel kapcsolatban (Lőkös 1997, 157–158) – a Monarchia kulturális kontextusát mint közös,

¹ A magyar nyelvben a fordítás szónak két jelentése van: az egyik a végeredményt, a másik a folyamatot jelöli. Már Revzin és Rozencvejk megállapította, hogy a fordítás folyamatának leírása nem lehet normatív, hanem teoretikusnak kell lennie, a tudomány, s különösen a fordítástudomány – amennyiben viszonylag önálló diszciplínaként gondoljuk el – nem azt írja le, hogy mi legyen, hanem, hogy milyen a jelenség természete (Revzin–Rozencvejk 1986, 25).

² Csak egy példa a személyes preferenciáról: L. J. Coetzee *Fogaskerekek* című könyve alapján például a Monarchia és a ma közép-európai térségként emlegetett területek kiemelkedő szerzői döntő többségükben zsidó származásúak voltak (Coetzee 2020).

de legalábbis egymáshoz nagyon hasonló teret jelentette meg, ahol különféle nyelvek s részben ennek következtében különféle, egymástól hol jobban, hol kevésbé – távlatokból tekintve mintha egyre inkább kevésbé – eltérő kultúrák éltek-élnek egymás mellett. A kollektív emlékezet és a tapasztalatok átvihetősége, a nyelv és az identitás minden összetevője – a művek értékeinek és értékeléseinek kérdésére való tekintet nélkül – különös erővel és szinte komplementer módon jelenik meg Heimito von Doderer és Miroslav Krleža írásaiban; a két szerző mintha párbeszédet folytatna egymással. Mindketten a nyelvek determináló szerepéről, illetve a döntően az ebből következő identitás kérdéséről szólnak; Krleža – történelmi-politikai helyzetéből is adódóan – a nyelv dekonstruáló, Doderer, döntően szintén az előbbi ok miatt, konstruáló szerepéről.

Regényeiben Doderer, mindenekelőtt *A slunji vízesés*ben, valamint Krleža, szinte minden művében felteszik a soknemzetiségű közegben való létre vonatkozó indirekt vagy direkt kérdéseiket: Doderer válasza a pozitív, Krležáé a negatív tartományban mozog. *A slunji vízesés* jelenében, az éppen adott térben és történelmi időben a tágasság és a tágasságból adódó – legalábbis felszíni – harmónia dominál. „Zágrábban olykor úgy érezték magukat, mintha még Bécsben lennének; például egy nagy kávéházban. Különösen a pincérek arca volt erősen bécsies, de némely vendég is. – »Austrian faces« – mondta Harriet. Robert szívesen elnézte őket.” *A slunji vízesést* olvasva egyik pillanatban Angliában vagy Bécsben találjuk magunkat, a másokban a slunji vízesésnél vagy egy kis magyar faluban, Mosonszentjánosban. Az otthonosság érzetét a kultúrák el- és befogadásán keresztül az egyén teremti meg: „[a]z ember ne legyen idegen az idegenben se. Gyöngeség az. Sidneyben is csak úgy lép az ember a földre, mint Dubrovnikban”³ (Doderer 2000, 12, 15). Doderer regényében lényegében mindenki megközelítően egészséges identitással rendelkezik, bármely és bármilyen tapasztalat átvihető-átadható, s a nyelvek közötti különbségek, amelyek gátolhatnák az egyének és a nemzetek közötti megértést, nála szinte semmilyen szerepet nem játszanak.

Krleža *Marcel Faber-Fabriczy szerelme* című elbeszélésében például a nyelvi, a nemzeti és a kulturális identitás már nem fedik egymást, az egyén ezek viszonyát diszharmoniaként éli meg. Faber-Fabriczy instabil nyelvi és nemzeti identitásáról a következőket olvashatjuk:

³ Idekívánkozik még egy párbeszéd-részlet Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című, az Osztrák–Magyar Monarchia területén eleven kultúrák átörökítésére kísérletet tevő intellektuális naplóregényéből: „Idegen ország ez, s mégis úgy érzem magam, mint aki hazamegy. [...] A bécsi úr megkérdezte, hova utazom. »Zágrábba? – Schön, sehr schön – mondja –, schöne Stadt, intelligente Volke, gute Hotels« – és csettint” (Fejtő 1989, 20).

...rejtély volt előtte, hogy anyja miért nem tud horvátul, miért beszélnek németül a Glembayak, ha nem bécsiek, miért vallják magyarnak magukat a Fabriczyak, de különösen a nagymama bátyja [...], aki magyar mágnási díszruhában jár, és [...] illír kardot visel? [...] Miért nem tanították meg otthon jól horvátul, mikor minden olvasókönyve horvát nyelvű, és az iskolában mindenki horvátul beszél, náluk odahaza viszont senki. [...] Marcel Faber-Fabriczy tehát már nebulókorabeli válsága első napjaiban úgy nyelte keserű horvátságát, mint mérgezett almát. Jobb horvát hazafi akart lenni osztálytársainál, annál a bandánál, amely szünetekben és kirándulásokon vérig sértette azzal, hogy bécsinek meg svábnak csúfolta, és azt dörgölte az orra alá, hogy anyja nem tud horvátul. [...] A horvátság Marcel számára egyfelől az a titokzatosság volt, ami miatt az ember megsebesülhet és halálát lelheti az utcán. Egy tartozás, egy szervi fogyatékos nyomasztó érzése... [...] Ám egyszersmind nehézkedési ereje azoknak a titokzatos és rejtélyes érzelmeknek, amelyek olyan ösztönösen vonzották ezt a kislányt, mint minden titok és szakadék a gyermekeket (Krléža 1979, 13, 17).

A gyermek Marcel mint individuum nem találja identitását, a különféle nyelvek problémát okoznak számára, megzavarják, illetve fogva tartják. Ennek ellenére az „élettapasztalat” szempontjából még nem okoz feltétlen megoldhatatlan problémát a nyelvek és kultúrák egymásmellettsége, együttélése és keveredése.

Megváltozik az identitás és a nyelv viszonya – bár a kirívó érzékenység megmarad, sőt még fokozódik is – Krléža *Temetés Terézvárott* című elbeszélésében: a nyelvről már nem is esik szó, az elbeszélés főszereplője paranoiás és teljes identitászavarban szenved:

[p]ardon, kedves kisasszony, engedelmet kérek, drága kisasszony, megméltóztatik engedni, hogy bemutatkozhassam önnek: Ramong vagyok! Nemes Ramong! Örkényi és magasfalvi nemes Ramong Geyza, a tizenhetes ezred főhadnagya. Vörös nadrágba bújtatott szifilisz vagyok, és hajam csöpög a brillantintól! (Krléža 1979a, 108).

A Milan Kundera *Közép-Európa tragédiája* címmel ismertté vált 1988-as esszéjétől (Kundera 1984) datálható második diskurzust, amely a Monarchia-diskurzus enyhe áthallásával, de attól eltérően direkt, szinkrón, hol objektivizáló vagy annak tűnő, hol nyíltan az egyének szubjektív véleményeinek egymásmellettsége teszi ki. Háttéré egy teljes mértékben idegen befolyás alatt álló politikai-történelmi *status quo*, amely négy fogalom: a történelem – azaz a már javában a történelemmé válás fázisában lévő Monarchia korabeli politika –, az aktuál-

politika, a kultúra és az individuum köré szerveződik. Kundera szerint Közép-Európa egy közös, sajátos kultúra központja, amit az emlékezet tart egyben; elrabolták tőlünk a Nyugatot, s ezzel együtt az identitásunkat is, amelynek következtében a térség országai és individuumai defenzióba vonultak, s csak az emlékezet az összetartó erő. Lényegében ugyanezt mondja Paul Ricoeur is az *Emlékezet – felejtés – történelem* című írásában, amely szerint Nyugat-Európára a túlságosan gyors felejtés a jellemző, míg másutt – elsősorban a Balkánon, de idesorolható Közép-Európa is – túl erős szerepet játszik a történelem és az emlékezet (Ricoeur 1999, 51).⁴ Fried István is hasonló véleményen van: a földrajzi meghatározottságról Közép-Európában a szellemire tevődik át a hangsúly. S ettől kezdve a közép-európaiságról – amely túlnyomórészt diffúz módon ugyan, de létezik – az irodalom területén szinte kizárólag egyéni véleményekkel találkozunk. Fried szerint Közép-Európa elsősorban nem Kelet és Nyugat közti terület, hanem szellemisége határolja be, egyaránt nyitott Nyugat és Kelet felé: mind centrifugális, mind pedig centripetális erővel rendelkezik, meghatározó jellemzője a koiné, s irodalma így továbbírható⁵ (vö. Fried 2002).

Az új diskurzust a megelőzővel összekötő Miroslav Krleža Közép-Európa irodalmi elgondolása – a többi egyéni véleményhez hasonlóan – vitatható ugyan, de sokakétól eltérően egyértelmű: „ezen a földrajzi területen, úgy gondolom, hogy az úgynevezett *Közép-Európa komplexum*” fantom. [...] „Közép-Európa” ma, mint egyfajta „*mixtum compositum*” [...] a múlt irányában érzett nosztalgia [...], absztrakt zagyvaság, amellyel nem sokkal mondunk többet, mint a hozzá hasonló variációkkal: Közép-Amerika, Közép-Afrika vagy Közép-Ázsia, s hogy ez mit jelentene irodalmi szempontból, nem világos előttem” (Matvejević 2001, 64).⁶ – szemben például Konrád György „negatív teológia” nyomdokain haladó

⁴ A kép teljesebbé tétele érdekében hozzátehetjük, hogy Kelet-Európában mind a mai napig erős a tradíció, a hierarchia és a vallási karizmatika szerepe. Közép-Európában gyakorlatilag minden összemósódott, minden szenzibilissé vált: a kultúra, a mindennapi élet és a politika, amely tényezők közül a legfontosabb szerepet Kundera szerint a forradalmak (1956, 1968) alapjaként és kiindulópontjaként szolgáló kultúra játszotta. Hasonlóképpen gondolkodik – nem minden kritikái él nélkül – a szerb Ivan Čolović is a *Balkan – teror kulture* (Balkán – a kultúra terrorja) című művében – bár szerinte „a kultúra mint politikai vallás a nacionalizmus fontos része” (Čolović 2008, 202).

⁵ Idekívánkoznak Mészölynek a szűkösen adott keretek közt is a tágasságot megjidőző írásai: mindelelőtt a *Volt egyszer egy Közép-Európa* című novelláskötete, valamint az *Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel* című esszéje. Ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak többek közt Bibó István, Szűcs Jenő és Romsics Ignác történelmi-politikai elemzései, valamint Krleža még alaposabb feldolgozásra váró horvát és magyar kultúrtörténeti-történelmi szócikkeiből álló *Croatica és Hungarica* című művei is (Krleža 1963, 1963a).

⁶ A fentebbi Krleža-beszélgést folytató Matvejević egyébként szinte szó szerint egy véleményen van Claudio Magrisszal, miszerint – kissé titokzatos megfogalmazásuk alapján – Közép-Európa ambivalens terminológia: bármit és bárminek az ellenkezőjét is jelölheti (Magris 2005; Matvejević 2005).

elképzelésével, miszerint Közép-Európa nélkül a szóban forgó terület egymástól független erődítmények és városok halmaza volna. Közép-Európa – folytatja – kultúrpolitikai ellenhipotézis: de facto nem létezik, közép-európainak lenni nem állampolgárság, hanem világnézet (Konrád 2005).

A ma már exjugoszláv területekről szólva Danilo Kiš az elsők között hívta fel figyelmünket a mesterséges államalakulaton belüli természetes különbségekre. Anatole France sárkányára hivatkozik, mondván, hogy Közép-Európát sokan látták, de senki nem tudja, hogy néz ki. A volt Jugoszlávia kultúráját tekintve különválasztja elsősorban a szerb, szlovén és horvát kultúrát, amelyek közt, véleménye szerint, több az eltérés, mint a hasonlóság⁷ (Kiš 2005). A szlovén Debeljak ugyanakkor úgy gondolja, hogy a kultúrák a volt Jugoszláviában egymásba fonódva kapcsolódnak össze: a Monarchia utáni másik közép-európai „etalonra”, Jugoszláviára, szinte minden írásában mint színes szőnyegre tekint.⁸

S végül a politikai szerepet is vállaló Vlado Gotovac⁹ az egzisztenciálfilozófiából kiindulva úgy tartja, hogy Közép-Európa nem földrajzi fogalom, hanem csak individuumain keresztül koherens és létező, határait az egyéni sorsok jelölik ki (Gotovac 2004). Egy véleményen van Bernard Williamsszel a másság tekintetében, amely szerint a különféleség/másság azért lényeges, mert az nem a rólunk szóló variációkkal, hanem olyan alternatívákkal szolgál, amelyek rajtunk kívül találhatóak, amelyek számunkra idegenek.

Summa summarum: Közép-Európa fogalma konkrétan és konszenzusosan elméletileg nem, vagy nagyon nehezen, túlnyomó többségében csak egyéni nézetek alapján, néha végletesen szubjektív módon közelíthető meg. A Közép-Európáról szóló elméletek, illetve legtöbbször csak indirekt vagy direkt gondolatok vagy gondolatfoszlányok egy bizonyos, többé-kevésbé konkrét, elsősorban a történelem és politika kijelölte mobilis határok közt rizómaszerűen, jellemzően individuális nézőpontok alapján szóródnak szét, sőt, sokszor határozottan divergálnak. Kiszámíthatatlanság, defenzió, kisebbségérzés-bizonyításkényszer

⁷ Magyarországon ez a nézőpont legkonzekvensebben talán Losonczi Alparnak a *Jelenkorban* még a délszláv háború kitörése előtt éveken keresztül megjelent „irodalmi tudósításaiban” fogalmazódott meg.

⁸ Mészöly hivatkozik Auden kijelentésére, amely szerint Thomas Hardy annyira angol, hogy az már handicap. Ha ez általánosítva nem csak Hardyhoz kötve igaz, Közép-Európa heterogenitása irodalmának előnyére válik. Ugyanakkor arra is utal Mészöly, hogy Közép-Európa a valóság-modellálásával nem tudott „betörni” az egyetemes irodalomba (l. Mészöly 1989).

⁹ Magyarországon, Horvátországban és Csehországban is a humán értelmiségiekbe vetett bizalom volt jellemző az 1990-es évek elején: Göncz Árpádot és Vaclav Havelt köztársasági elnökökké választották, Vlado Gotovac az akkori bipoláris politikai struktúra komoly támogatottsággal rendelkező liberális pártjának volt az elnöke.

kettőse, kontroverzibilitás, szenzibilitás jellemzi;¹⁰ a kolonializáció – mostanra a posztkolonializáció – még itt-ott fellelhető nyomai és politikai maradványai, az individuumok és a kultúra tartja úgy-ahogy egyben.¹¹ Közép-Európa történelmi/történeti és földrajzi-geopolitikai perspektívából tekintve, ha állandó változásaiban és pontosan körülhatárolhatatlan voltában is, de elméletileg még létezőnek mondható. Ilyen módon kialakítható a közép-európai irodalomról vagy irodalmakról is egyfajta, sok vonásában nem egységes kép is, amely globális irányt mutathat az egymás közötti fordíthatóság vagy esetleg fordíthatatlanság gyakorlati kérdéseinek is.

...és irodalmaik fordíthatóságáról¹²

A hermeneutika „minden megértés fordítás” elméletéből kiindulva az intralingvális fordítás – például az egynyelvű értelmező szótárak, az azonos nyelven történő magyarázat – meglete nem kétséges, ám ebből nem következik szükségszerűen, hogy léteznie kell az interlingvális fordításnak is – ennek meglétét a gyakorlat bizonyítja. A fordítás¹³ felvetette standard kérdések közül évszázadokon keresztül a legelső – a gyakorlat és tapasztalat miatt kisebb modulációkkal – hasonló a Közép-Európa fogalmának alapvető kérdéséhez – lehet-e, illetve hogyan lehet érdemben Közép-Európáról beszélni –: lehetséges-e, vagy,¹⁴ illetve

¹⁰ A fentebbieken kívül I. még Marija Todorova – a témához részben kívülről közelítő (Todorova 2006, 275–308) –, vagy Katarina Luketić könyvének (Luketić 2013, 69–75) vonatkozó fejezeteit.

¹¹ „A közép-európai kulturális tér heterogenitása és hibriditása sok közös vonást mutat a posztkolonialis diskurzussal. [...] A közép-európai irodalomtörténetek – hivatkozik Peter Zajac Herman Ritzre – mint a régiók kultúrtörténetei korrigálják a nemzeti irodalomtörténeteket, és egy másfajta fejlődési perspektívát jelentenek számukra. A közép-európai irodalomtörténetek szüksége van a nemzeti irodalomtörténetre, épít rá, és nem helyettesítheti azt” (Zajac 2019, 156–157).

¹² A tanulmánynak ez a fejezete – a szöveg koherenciája és a kontextus alaposabb bemutatása miatt – több ponton átfedést mutat a *Literatura* című folyóirat gondozásában a közeljövőben megjelenő *Bedeutung és Sinn* című írás egyes részeivel, amelynek központi témája a horvát–magyar fordítás gyakorlati kérdése, s amely így a jelen írás konkrét példákat felsorakoztató folytatásaként is olvasható.

¹³ Már a különböző nyelvek elnevezései is utalnak a magyarul „fordítás” szóval visszaadott fogalom másfajta megközelítésére: legtöbbször az „átvitel, áttétel, átültetés”, minden esetben az „át” igeikötő jelenléte figyelhető meg: „translatio” és ezek nyelvekkénti hasonló jelentésű változatai, pl. metaphrasis, translation, traduzione, traduction, превод. A horvát nyelv ugyanakkor – megtartva a fenti referenciát, különbséget tesz a fordítás mint konkrét eredmény („prijevod”), illetve mint absztrakt, tetten érhetetlen folyamat („prevođenje”) között.

¹⁴ Jakobson közismert véleménye szerint a versek az őket szervező paronómázia miatt *ab ovo* fordíthatatlanok; G. Steiner a *Bábel után* című könyvében erősen hajlik arra a véleményre, hogy a költészet fordítása a lehetetlen lehetségsége.

milyen kimenettel lehetséges az interlingvális fordítás,¹⁵ amellyel kapcsolatban igenlő válasz esetén a konstans kérdések nagyjából a következőkre redukálhatók: szó szerinti vs. nem szó szerinti fordítás; forrásnyelv és célnyelv viszonya; az idegen (Fremde) és az idegenség (Fremdheit) fordításban történő megjelenése, s az utóbbi időben, különösen a kulturális antropológia térnyerése nyomán, a kulturális transzfer kérdése.¹⁶

Schleiermacher, Humboldt és Goethe elméletei nyomán elindulva a forrás- és célnyelv egy szintre kerül, a forrásnyelv pozíciója meg fog egyezni a célnyelvével,¹⁷ a legfontosabb kérdés az idegen és/vagy az idegenség átvitele a célnyelvbe. Humboldt és Goethe az idegen, s nem az idegenség megtartását gondolják elsődleges fontosságúnak egy fordított szöveg esetében.¹⁸ Már Schleiermacher a tapasztalat elsődlegességét tekinti a fordítás esetében az egyik legfontosabb tényezőnek.¹⁹ Humboldt szerint az idegent megőrző fordítás leginkább azért szükséges, mert ezáltal a célnyelv és kultúrája olyan alternatívákkal gazdagodik, amely

¹⁵ Sok múlik a fogadó kultúra recepciók patternjén, de mivel a tapasztalat egyértelműen azt mutatja, hogy a fordítás lehetséges, a következő, általános érvényű aforizmákkal, véleményekkel és ellenvéleményekkel, tézisekkel és antitezisekkel találkozunk a fordítással foglalkozó szövegek első megjelenéseitől kezdődően mind a mai napig: olyan a fordítás, mintha valaki láncokba verve járna kötél-táncot – mondja Dryden; Kosztolányi szerint *műfordítani* [kiemelés tőlem: MZ] annyi, mint gúzsba kötötni táncolni; Jevtusenko szerint épp a költészet vész el a fordításban, Robert Frost úgy gondolja, hogy a fordítás a félreértés művészete; Jevtusenko véleménye szerint a fordítás egy nőhöz hasonlít: ha szép, megbízhatatlan, ha megbízható, nem szép.

¹⁶ Michael Riffaterre azon a véleményen van, hogy az irodalmi fordítás elsősorban azt fordítja, amire az eredeti csak utal.

¹⁷ Gideon Toury a forrásnyelv-célnyelv pozícióját, struktúrájukat és gyakorlati funkciójukat vizsgálva írja le: „A fordítás – írja – olyan tevékenység, amely szükségszerűen legkevesebb két nyelvet és két kultúrát foglal magában, azaz legalább két normarendszert, minden szinten. Így a mögöttük meghúzódó »érték« leírható úgy, hogy az két lényegi elemet tartalmaz: (1) egy bizonyos, adott nyelvű szöveget, amely az ahhoz tartozó kultúrában vagy annak a kultúrájának egy szeletében foglalja el helyét vagy tölti ki annak réseit; (2) egy másik nyelven/kultúrában konstituált, valamilyen más nyelven preegzisztáló és más kultúrához tartozó szöveg reprezentációját, amely ezen az adott kultúrán belül egy jól körülhatárolható pozíciót foglal el” (Toury 1995, 56).

¹⁸ Schleiermacher, Humboldt és Goethe nyomán Umberto Eco az idegen és idegenség közti különbséget azzal magyarázza, hogy az olvasó a szövegben az idegenséget érzi, ha a fordító választása nem érthető vagy homályos, mintha valamilyen fordítói hibáról lenne szó, míg az idegen esetében valmi olyan bemutatásának nem konvencionális módjával találkozik, amelyet mintha felismerne, de az adott kontextusban úgy tűnik számára, hogy igazából mégiscsak most találkozik vele először (l. Eco 2006, 168).

¹⁹ Ezt hangsúlyozza a szakirodalom egész sora is, többek közt Benjamin „brot – pain” (Benjamin 1980, 77) és Russell–Jakobson „sajt” példája (Jakobson 1985, 15), Eco egész könyvet szentel a tapasztalat és fordítás kérdésének (Eco 2006), magyar részről Kappanyos András a kulturális transzfer kérdéssére koncentráló könyvében kap fontos szerepet (Kappanyos 2015) stb. De erre utal Sherry Simon is: „[a] fordítók dilemmáinak megoldásai sok esetben nem a szótárakban lelhetők meg, hanem inkább annak megértésében keresendők, hogy a nyelv miként kötődik a helyi tényekhez, az irodalmi formákhoz és a változóban lévő identitásokhoz” (Simon 2004, 179).

nem az adott nyelv és kultúra analógiája alapján működik. Goethe szerint a cél az volna, hogy az eredeti és a fordítás teljesen identikus legyen: a fordító feladja saját nemzeti nyelvének jellegzetes egyedülállóságát, s egy, a forrás- és célnyelvvel is megegyező, de ugyanakkor – az idegenség otthonossá tételének érzése miatt – mindkettőtől el is térő harmadik szöveget hozzon létre (l. Goethe 2007).

A nyelv és kultúra közötti kapcsolat reciprok elmélete szerint léteznek különböző kultúrákat hordozó hasonló nyelvek (mint például a magyar és szamojéd), illetve hasonló kultúrákat hordozó, egymástól alapjaiban eltérő nyelvek (mint a Monarchia esetében például a német, horvát és magyar). A hasonló kultúra – különböző nyelvek esetében egy adott szöveg kulturális transfere nehezebben oldható meg, a hozzánk közeli cserépdarabokat – Walter Benjamin hasonlatához fordulva segítségül, s azt kissé módosítva továbbgondolva²⁰ – éppen közelségük, nagyobbak látszó voltak és részletgazdagságuk miatt nehezebben tudjuk összerakni, mint a távolabbi kultúrák nagyobb, homályosabb, elnagyoltabb kontúrral rendelkező cserépdarabjait, ahol a kisebb darabok sokszor akár észrevétlenek is maradhatnak, s hiányuk nem feltétlen zavaró. A közeli kultúrák cserépdarabjainak egymáshoz illesztésekor a kisebb darabok sokszor zavaróan jól látszanak, s így könnyen érvényesülhet a „fától az erdőt” effektus, ami az egész összeillesztése ellen dolgozik. A távoli kultúrák fordítása fokozatosan tölti ki a távoli darabok közt fennmaradt réseket, s ezáltal, mivel legtöbbször az ismeretlen válik ismertté – az, ami a közeli kultúrákból hiányzik vagy éppen magától értetődősége miatt észrevétlen marad –, a közeli kultúrákra is kissé másként tekintünk. A közeli kultúrák fordítása megerősítheti az olvasót abban, hogy kultúrája specifikus, egy átfogóbb kultúra variánsa: hasonló a lefordított szöveg hordozta kultúrához, de nem azonos vele.

Jakobson szerint minden fordítás közös jellemzője, hogy „két azonos közleményt foglal magába két különböző kódban. [...] A nyelvek abban különböznek lényegesen, amit ki *kell* fejezniük, és nem abban, amit ki *lehet* fejezniük” (Jakobson 1985, 19).²¹ Ez utóbbi kiegészíthető azzal, hogy egy fordító minél jobban ismeri a forrásnyelvet és annak kultúráját, a tapadó mellékjelentések miatt

²⁰ „[a]hogy [...] egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb peremvonal-részletükkel is illeszkedniük kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett, szeretettel, s az eredeti elgondolás-módot saját nyelvi közegében a legapróbb részletekig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg” (Benjamin 1980, 82).

²¹ Horvát–magyar viszonylatban csak egy példa: Vukovár vagy Knin városok nevei a horvátok számára nem csupán két város a sok közül, hanem a kollektív emlékezetből immár minden bizonnyal kitörölhetetlenül a délszláv háború konnotációit hordozzák, akárcsak Boszniában Sarajevo, vagy például a magyar Mohács.

annál nehezebb az egyes szavak, szintagmák stb., és ezek utalásrendszereinek minél pontosabb ekvivalenciáját megtalálnia.²² Nem is beszélve a kontextuális, Catford terminológiájával élve a dinamikus ekvivalenciákról: ekkor a fordító-nak sokszor az egész kontextust – amelyet a forrásszöveg nem fejt ki, mert az adott kultúrában ismertnek vett – magyaráznia kellene. A saját gyakorlatából kiinduló Vas István is úgy tartja, hogy mindig „azt a legnehezebb fordítani, ami pofonegyszerű” (Vas 1981, 280).

Az *Ezeregyéjszaka* meséinek valamennyi angol fordítására, valamint a haikuk különféle nyelvekre törtető fordításával támasztja alá a „közelebbi a távolabbi” elgondolás érvényességét George Steiner, mondván, „minél távolabbi a forrás nyelvi és kulturális, annál könnyebb általánosságban megragadni és átültetni egyes stilizált és szokványosított jegyeit”. A közelségről szólván azt írja, hogy a fordítás folyamán a „hermeneutikai behatolás ütemét, tehát a szomszédos vagy rokon nyelv és kulturális közeg megértésének mozzanatát jócskán megnehezítik a múltba visszanyúló kölcsönös kapcsolatok. A megértést feltevések és szinte ösztönös megérzések sora kíséri” (Steiner 2009, 62).²³

A kulturális antropológia térhódítása következtében szövegek jelentek meg különféle, leginkább távoli kultúrákól,²⁴ amelyek esetében csak a benjamin edény nagyobb darabjait látjuk, s ezek kontúrjait sem élesen kivehetően.²⁵ Az ilyen darabokat vagy különállóként hagyjuk meg, vagy összeilleszthetőkként tekintünk rájuk – különösen, ha a köztük lévő réseket valós vagy vélt, a távolból nehezen ellenőrizhető „ligatúrákkal” töltjük ki. A hozzánk közelebb eső kultúrák cserépdarabjai

²² Ha a fordítók – hivatkozik Sherry Simon elmélete Snell-Hornbyra – „feladatukat helyesen akarják elvégezni, akkor érteniük kell az eredeti szöveg kultúráját, mivel a szövegek kultúrába »ágyazottan« léteznek. Minél kiterjedtebb ez a »beágyazódás«, annál nehezebben találjuk meg a kifejezések és gondolatok megfelelőit” (Simon 2004, 179). – George Steiner írja a forrásnyelv erejéről: „Nem egy író azért hagyott föl a fordítással [...], mert az idegen szöveggel beleegzett hangtól elfúlt a sajátja” (Steiner 2009, 4).

²³ Lényegében ugyanerre jut az olvasatok fajtáit vizsgáló Franco Moretti is: „[a] laza olvasás (»távoli« – distant reading) a szövegből kiemelt absztrakciót foglalja magában és az irodalmi formák külön-féleségének egy általánosabb, komparatív és szisztematikus megközelítése érdekében visszautasítja a szoros (»közele« – close reading) olvasatot” (Ruth Gould 2020, 621).

²⁴ Toury szerint a fordítást mindig a célkultúra kezdeményezi, mert hiányzik belőle az, ami megvan a forrásnyelv kultúrájában (l. Toury 2007, 322–323). A célkultúrának megvannak a maga igényei és keretei, amelyeknek a fordítás legtöbbször megfelel, ám ugyanakkor ilyen vagy olyan módon ki is lép ezekből a keretekből.

²⁵ Ennek ellenkezőjét gondolhatták a gyakorlatban, amikor, véleményem szerint, meglehetősen elhibázott választás alapján jelent meg Krleža – majdhogynem Joyce *Finnegan's wake*-jéhez (Finnegan ébredése) hasonlóan fordíthatatlan – *Balade Petrice Kerempuha* (Éjtszakának virrasztója: Petrica Kerempuh balladája) magyar fordításban, illetve – más, nem nyelvi okok miatt, de – talán még ennél is rosszabb választás, hogy Krúdyt *A vörös postakocsi* még a magyar olvasóktól is alapos ismereteket és utánaolvasást kívánó lefordításával próbálták meg bevezetni a horvát irodalomba.

esetében a kisebb darabok is nagyobbak látszanak, amelyekben – részletekben gazdagabbak miatt – könnyen elveszhetünk. A közeli kultúráknál ezeket az apróbb-nagyobb darabokat szinte lehetetlen adekvát módon összerakni, annyi a rés és annyféléképpen kellene forgatnunk a számtalan cserépdarabot, hogy ezeket a réseket legtöbbször nem tudjuk szilárdan kitölteni. Vagy ha mégis sikerül egy viszonylag illeszkedő szöveget alkotnunk a darabkákból, fennáll annak a veszélye, hogy – sok kis darabkából összeálló volta és ezért illesztésük nem mindig és kizárólag egyféle lehetséges módja miatt – az illesztékek elmozdulnak, a szöveg instabillá válik, miként – s itt most az elméletre hivatkozván – a historiográfia is többféleképpen tekint ugyanazon vélt vagy valós eseményre, s arra többféle, nemegyszer egymással homlokegyenest ellentétes magyarázattal szolgál. A tágasabb perspektívából szemlélt szöveg kevésbé ellenőrizhető, egy távolabbi egységet kevésbé verifikálható volta miatt könnyebben tudunk globálisan elfogadhatóan definiálni, míg a közletről szemlélt szöveg darabkái ellenőrizhetőbbek, s így az egyéni interpretációknak korlátozottabb teret hagytunk miatt összeillesztésük – a forrásnyelv és a célnyelv kultúrájának az idegenséget megtartó összehangolása – a közép-európai térség irodalmának fordítása esetén meglátásom szerint a fentebbiek miatt nagyobb figyelmet, kifinomultabb megoldásokat igényel.

Irodalom

- Benjamin, Walter. 1980. A műfordító feladata. In *Angelus novus*. Ford. Tandori Dezső. 71–86. Budapest: Magyar Helikon.
- Coetzee, John Maxwell. 2020. *Fogaskerekek: Kritikai írások*. Ford. Szieberth Ádám. Budapest: Athenaeum.
- Čolović, Ivan. 2008. *Balkan – teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek, 171.
- Doderer, Heimito von. 2000. *A slunji vízesés*. Ford. Király Edit. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Eco, Umberto. 2006. *Otprilike isto: Iskustva prevodjenja*. Zagreb: Algoritam.
- Fejtő Ferenc. 1989. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Fried István. 2002. A közép-európai szövegüniverzum. In *A közép-európai szövegüniverzum*. 29–44. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Goethe, Johann Wolfgang. 2007. Jegyzetek és értekezések a Nyugat-keleti díván jobb megértéséhez. In *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. Józán Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter. Ford. Halasi Zoltán. 159–162. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gotovac, Vlado. 2004. Az igazság túl sokat kíván Európától. In *Horvát irodalmi antológia*. Szerk. Lőkös István. Ford. Sokcsevits Dénes. 509–516. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Jakobson, Roman. 1985. Fordítás és nyelvészet. In *A fordítás tudománya*. Szerk. Bart István, Klaudy Kinga. 15–22. Budapest: Tankönyvkiadó. F. n.

- Kappanyos András. 2015. *Bajuszbögre, lefordítatlan*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kiš, Danilo. 2005. Változatok közép-európai témákra. In *Közép-európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter. Ford. Borbély János. 104–117. Budapest: Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.
- Konrád György. 2005. Van-e még álom Közép-Európáról? In *Közép-európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter. 51–74. Budapest: Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.
- Krleža, Miroslav. 1963. *Croatica. Forum* (1): 159–333.
- Krleža, Miroslav. 1963a. *Hungarica. Forum* (11–12): 679–727.
- Krleža, Miroslav. 1979. Marcel Faber-Fabrizzy szerelme. In *Ezeregy halál*. Ford. Dudás Kálmán. 5–33. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Krleža, Miroslav. 1979a. Temetés Terézvárott. In *Ezeregy halál*. Ford. Dudás Kálmán. 87–153. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kundera, Milan. 1984. A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó* (6): 28–40. [Milan%20Kundera%20-%20A%20megrabolt%20nyugat%20avagy%20Kelet-Európa%20tragédiája.pdf](#) (2022. ápr. 2.)
- Lőkös István. 1997. Ivo Andrić Monarchia-élménye. In *Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok*. 156–164. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- Luketić, Katarina. 2013. *Balkan: od geografije do fantazije*. Zagreb–Mostar: Algoritam.
- Magris, Claudio. 2005. Közép-Európa – egy fogalom ígérete. In *Közép-európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter. Ford. Mesterházi Miklós. 92–103. Budapest: Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.
- Matvejević, Predrag. 2005. Közép-Európáról. In *Közép-európai olvasókönyv*. Szerk. Módos Péter. Ford. Vaszócsik Crista. 254–263. Budapest: Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.
- Matvejević, Predrag. 2001. *Razgovori s Krležom*. Zagreb: Prometej.
- Mészöly Miklós. 1989. Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel. In *A pille magánya*. 57–63. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Revzin, I. I. – Rozencvejg, V. Ju. 1985. Fordítás és interpretáció. In *A fordítás tudománya: Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Szerk. Bart István, Klaudy Kinga. Budapest: Tankönyvkiadó. F. n.
- Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. In *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*. Szerk. Thomka Beáta, N. Kovács Tímea. Ford. Rózsahegyi Edit. 39–50. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Ruth Gould, Rebecca. 2020³. World literature. In *Routledge Encyclopedia of translation studies*. Szerk. Baker, Mona, Saldanha, Gabriela. 621–626. London and New York: Routledge.
- Simon Sherryl. 2004. A kultúra és a fordítás határainak újragondolása. In *A fordítás mint kulturális praxis*. Szerk. N. Kovács Tímea. Ford. Sári László. 175–215. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Steiner, George. 2009. *Bábel után: Nyelv és fordítás. 2. kötet*. Budapest: Corvina.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 103.
- Toury, Gideon. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.

- Toury, Gideon. 2007. Fordítás – célkultúra. In *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. Józsan Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter. Ford. Nemes Péter. 319–337. Budapest: Balassi Kiadó.
- Vas István. 1981. Mit nehéz fordítani? In *A műfordítás ma*. Szerk. Bart István, Rákos Sándor. 273–307. Budapest: Gondolat.
- Zajac, Peter. 2019. A nemzeti és a közép-európai irodalom mint a kulturális emlékezet része. Ford. Balogh Magdolna. *Helikon* (3): 151–162.

Zoltan MEDVE

O SREDNJOJ EVROPI I PREVODIVOSTI NJENIH KNJIŽEVNOSTI

Studija ispituje pojam Srednje Evrope kao i prevodivosti njenih književnosti, ističući sličnost teorijskog pristupa dvaju istraživačkih područja. Naime, na primerima pojedinih književnosti Srednje Evrope, ispituju se karakteristike njihovih prevoda u ogledalu diskursa o Srednjoj Evropi. Dok o postojanju (ili nepostojanju) Srednje Evrope možemo govoriti samo na osnovu teorijskih tekstova, prevođenju njenih književnosti uputno je pristupiti sa praktične tačke gledišta. Drugi deo ovog rada – kao uvod u jednu detaljniju analizu – ostaje na teorijskom nivou, apstrahovan iz prakse ali sa zadatkom da je potvrdi. U pogledu prevoda srednjoevropskih književnosti, a na osnovu implicitno ili eksplicitno formulisanih pojava u diskursima Srednje Evrope, ispituje se specifična teorijska pozadina prevođenja, i to na tragu ključne analogije sa krhotinama suda iz studije-eseja „Prevodiočev zadatak” Valtera Benjamina.

Ključne reči: srednjoevropski diskursi, teorija prevođenja, prevodi srednjoevropskih književnosti, Valter Benjamin

Zoltán MEDVE

ON CENTRAL EUROPE AND THE TRANSLATABILITY OF ITS LITERATURES

This paper examines the concept of Central Europe and the translatability of its literatures, highlighting the similarities in theoretical approaches between the two fields of research and, in the case of Central European literatures, the characteristics of their translation in the light of discourses on Central Europe. While the existence (or non-existence) of Central Europe can only be discussed on the basis of theoretical texts, the translation of its literatures should be approached from a practical perspective. The second part of this paper, as an introduction to a detailed analysis, remains at the theoretical level, abstracted from practice and at the same time confirming practice. It examines the theoretical background of the specific demands for the translation of Central European literatures, implicitly or explicitly expressed in Central European discourses, primarily through a further reflection on the vessel-fragments theory of Walter Benjamin's essay *The Task of the Translator*.

Keywords: discourses of Central Europe, translation theory, translations of Central European literatures, Walter Benjamin

